

УДК 94:373.5]:81'246.2'272(477)''196/198//
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-2-4>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *vilnickiy@gmail.com*

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ У РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ 1960–1980-Х РР.: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Актуальність даного дослідження зумовлюється потребою всебічного аналізу проблеми шкільної освіти на території УРСР у 1960–1980-х рр. На основі аналізу нормативно-правових актів здійснено ґрунтовний аналіз законодавства Радянського Союзу в галузі освіти. У цьому контексті проблема вибору батьками мови навчання постала досить гостро. Зважаючи на те, що в тогочасному суспільстві побувала думка про «зближення націй» та знищення мовних кордонів між багатонаціональними народами СРСР, партійна номенклатура свідомо обрала курс на всебічну русифікацію мовно-культурного простору. Освіта опинилася під всебічним контролем керівництва, адже виховання «свідомого» радянського громадянина розпочиналося саме зі шкільної партії. На вчителів було покладено досить відповідальне завдання – виховання учнів у контексті комуністичної ідеології, яка свідомо заперечувала будь-які прояви мовно-культурної та національної ідентичності. Для реалізації даного завдання партія потребувала збільшення кількості висококваліфікованих кадрів, тому професія вчителя російської мови та літератури стала досить затребуваною у тогочасному суспільстві. На противагу цьому, кількість вчителів української мови значно зменшилася. Дана ситуація досить чітко простежується під час аналізу мережі шкільної освіти Півдня та Сходу тогочасного УРСР. Керуючись постановами з гори, та відповідно, беручи до уваги нову шкільну програму, освіта ставала досить заангажованою та містила в собі риси комуністичної ідеології. Особливо гостро дана тенденція простежується під час дослідження стану шкільної освіти таких національних меншин як угорці та молдаване.

Зважаючи на мовну ситуацію в сучасній українській державі, а також труднощі під час свідомого переходу на українську значної частини населення незалежної України, особливо після початку російсько-української війни, дане дослідження є досить актуальним та цінним науковим доробком.

Ключові слова: акт, вчитель, законодавство, освіта, партійна номенклатура, постанова, русифікація, школа.

Vasyl ILNYTSKYI,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

Ph.D. hab. (History), Associate Professor,

Head of the Department of Ukraine's History

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *vilnickiy@gmail.com*

THE PROBLEM OF BILLINGUALITY IN THE SOVIET SCHOOL 1960S–1980S: PAST AND PRESENT

The relevance of this study is determined by the need for a comprehensive analysis of the problem of school education on the territory of the Ukrainian SSR in the 1960s–1980s. Based on the analysis of normative legal acts, a study of the legislation of the Soviet Union in the field of education was carried out. In this context, the problem of parents' choice of the language of instruction has become acute. Taking into account the fact that in the society of that time there was an idea about the «convergence of nations» and the destruction of linguistic borders between the multinational peoples of the USSR, the party nomenclature deliberately chose a course for comprehensive Russification of the linguistic and cultural space. Education came under the comprehensive control of the leadership, because the education of a «conscious» Soviet citizen began precisely from the school desk. Teachers were entrusted with a rather responsible task – educating students in the context of communist ideology, which deliberately denied any manifestations of linguistic, cultural and national identity. To implement this task, the party needed to increase the number of highly qualified personnel, therefore the profession of a teacher of Russian language and literature became quite popular in the society of that time. In contrast, the number of Ukrainian language teachers has decreased significantly. This situation is quite clearly traced during the analysis of the network of school education in the South and East of the then Ukrainian SSR. Guided by the decrees from the mountain, and accordingly, taking into account the new school curriculum, education became quite involved and contained features of communist ideology. Therefore, the profession of teacher of Russian language and literature

became quite in demand in the society of that time. In contrast, the number of Ukrainian language teachers has decreased significantly. This situation is quite clearly traced during the analysis of the network of school education in the South and East of the then Ukrainian SSR. Guided by the decrees from the mountain, and accordingly, taking into account the new school curriculum, education became quite involved and contained features of communist ideology. To implement this task, the party needed to increase the number of highly qualified personnel, therefore the profession of teacher of Russian language and literature became quite in demand in the society of that time. In contrast, the number of Ukrainian language teachers has decreased significantly. This situation is quite clearly traced during the analysis of the network of school education in the South and East of the then Ukrainian SSR. Guided by the decrees from the mountain, and accordingly, taking into account the new school curriculum, education became quite involved and contained features of communist ideology. This trend is especially acute when studying the state of school education of such national minorities as Hungarians and Moldovans.

Taking into account the linguistic situation in the modern Ukrainian state, as well as the difficulties during the conscious transition to Ukrainian of a large part of the population of independent Ukraine, especially after the beginning of the Russian-Ukrainian war, this study is a very relevant and valuable scientific work.

Key words: *act, teacher, legislation, education, party nomenclature, resolution, Russification, school.*

Постановка проблеми. Парти́йна номенклатура свідомо втілювала курс спрямований на всебічну русифікацію населення тогочасного УРСР. Зважаючи на те, що будь які прояви українського мовно-культурного самовизначення визнавалися проявами «буржуазного націоналізму», русифікація освіти стала досить вагомим кроком у боротьбі з інакомисленням. Виховання підростаючого покоління у розрізі з основними ідеями комуністичної ідеології дозволяло радянському керівництву досить швидкими темпами впроваджувати русифікацію науково-освітньої сфери. У свою чергу, вчителі виконували роль ідеолога та, базуючись на принципах побудови комунізму, насаджували у свідомості підростаючого покоління тезу про «братні народи» і знецінення мовно-культурних здобутків власного етносу.

Внаслідок цілеспрямованої русифікації шкільної освіти та знецінення мови українського народу в радянському соціумі почали виникати подвійні стандарти: українська мова набувала статусу «села», знання російської відкривало для людини більше можливостей та дозволяло рухатися по кар'єрних сходинках. Схожа ситуація простежується під час дослідження мовного середовища національних меншин УРСР. На прикладі молдавського та угорського етносу ми можемо простежити негативні тенденції, що стосувалися мови викладання основних навчальних дисциплін, на базі початкової та середньої школи. Зважаючи на цілковиту заангажованість шкільної освіти, та, як наслідок, формування проблеми двомовності у радянському соціумі, дане дослідження має важливе прикладне значення для аналізу подальших мовознавчих процесів у сучасній українській державі.

Аналіз досліджень. Проблема двомовності радянської школи у 1960–1980-х рр. цікавила низку сучасних дослідників, серед яких варто виділити Н. Новородовську (Новородовська,

2020), В. Молоткіну (Молоткіна, 2022), М. Ярмоленко (Ярмоленко, 2013), М. Парахіну (Парахіна, 2014), В. Ткаченко (Ткаченко, 2019), Ю. Каганова (Каганов, 2018), Л. Березівську (Березівська, 2011), В. Новородовського (Новородовський, 2020) та ін. Зокрема, Н. Новородовська дослідила науково-освітні процеси, які відбувалися на території УРСР у період «застою» у контексті проблеми двомовності населення та нормативно-правову базу радянського законодавства в галузі освіти. Певну конкретизацію радянського законодавства також здійснила і М. Парахіна, зазначивши, що в УРСР фактично відбувалася «боротьба двох культур», яка призводила до нівелювання мовно-культурних здобутків українського народу та відповідно, пропагувала поширення спільних для всіх народів СРСР ціннісних орієнтирів. В. Молоткіна акцентувала увагу на особливостях мовної політики радянської влади у контексті соціокультурної трансформації тогочасного соціуму. Досить ґрунтовне дослідження національної політики радянської влади та становища етнічних груп на території УРСР у 1960–1980-х рр. здійснив В. Новородовський. Дисертаційне дослідження В. Ткаченко на тему «Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959–2013 рр.)» та наукові праці Л. Березівської дозволяють з науково-педагогічної точки зору розкрити періодизацію шкільної освіти у добу Радянської України та сьогодення. Ідеологічну складову шкільної освіти та її вплив на формування образу «нової радянської людини» дослідив Ю. Каганов. Вчений зауважує, що в українському соціумі досі існують своєрідні архетипи та певна ідеалізація радянської системи освіти, що є досить негативним фактором. М. Ярмоленко здійснила комплексний аналіз мовної політики радянської влади у період «застою» та визначила територіальні відмінності щодо використання мови етнічних меншин Радянського Союзу в залежності від

регіону проживання. Дослідниця не оминула увагою і проблему статусу мови, зазначивши, що російська формально виконувала роль основного засобу комунікації для багатьох народів СРСР, а отже мала вищий соціальний статус порівняно з мовами етнічних груп.

Метою статті є комплексний аналіз мережі шкільної освіти на території УРСР у 1960–1980-х рр. та її впливу на трансформацію світоглядних уявлень радянського громадянина.

Виклад основного матеріалу. Поштовхом до русифікації освіти стало прийняття у 1958 р. Закону «Про вільний вибір батьками мови навчання дітей і про дозвіл відмовлятися від вивчення української мови». Проте на практиці даний законодавчий акт викликав чимало суперечок, адже в усіх школах союзних республік вивчення російської та національних мов ставало обов'язковим (Парахіна, 2014: 133). У 1959 р. було ухвалено Закон «Про зміцнення зв'язку з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», одна зі статей якого стосувалася мовного питання в Україні (Ткаченко, 2019: 107). Даний закон надавав право батькам вільно обирати мову навчання для школярів, але негласне гасло про те, що російська мова набувала статусу мови всесоюзної комунікації, все ж продовжувало існувати та виконувати свою ідеологічну роль. Беручи до уваги нові світоглядні орієнтири, та трансформацію свідомості радянського громадянина, зважаючи на русифікацію усіх сфер життєдіяльності українського етносу, батьки свідомо обирали російську мову навчання для своїх дітей, що в подальшому, відкривало більше можливостей для підростаючого покоління.

Внаслідок дії даного закону відбулося різке скорочення україномовних шкіл у Східній та Південній частині України. У 1958–1959 рр., досить значної русифікації зазнала мережа шкільної освіти Донецької та Луганської областей (Новородовська, 2020: 17). Кількість шкіл із російською мовою викладання зростає з 4192 у 1959/1960 н. р. до 4703 в 1965/1966 н. р., а кількість українських шкіл за цей період зменшилася з 25 308 до 23 574 (Молоткіна, 2022: 92).

Русифікація науково-освітньої сфери охопила не лише україномовні школи, її згубний вплив можна прослідкувати аналізуючи накази Міністерства освіти УРСР, які стосувалися мови етнічних груп, що проживали на території Радянського Союзу в 1960–1980-х рр. та, згідно зі шкільними програмами, позбавлялися можливості вивчення основних шкільних дисциплін рідною мовою (Kotsur, Novorodovska, 2022: 146).

Про системний характер русифікації українського народу в науково-освітній сфері свідчить доповідна записка Міністерства освіти УРСР, подана до ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР». Основні завдання даного документа мали на меті: впродовж 1960–1962 рр. створити шкільні програми та підручники з російської мови та літератури; надрукувати 14 найменувань навчально-методичної літератури російською мовою; розробити проєкт викладання російської мови та літератури; організувати перепідготовку вчителів з метою поширення комуністичної ідеології серед науково-освітніх закладів УРСР; посилити контроль за викладанням на території УРСР російської мови та літератури обласних, міських та районних органів народної освіти (Новородовська, 2020: 17).

На XII з'їзді КПРС у 1961 р. М. Хрущов оголосив знамените гасло: «Чим швидше ми будемо говорити по-російськи, тим швидше ми побудуємо комунізм» (Яроленко, 2013: 366). На практиці проголошена теза надавала російській статусу «мови всесоюзної комунікації та спілкування», при цьому українській мові свідомо відводилася другорядна роль. З цією метою компартійне керівництво та радянські ідеологи здійснювали наступ на її морфологічну та лексикологічну структуру. Свідоме стирання граматичних меж та наближення українського словотвору до російськомовного відповідника дозволяло проводити русифікацію українського народу без видимих перешкод.

Важливим документом, що безпосередньо стосувався розвитку початкової освіти у 1960–1980-х рр. є Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням» від 10 серпня 1964 р., що встановлювала 10-річний термін навчання для учнівської молоді (Гавриленко, 2014: 92). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. № 874 та постанови Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. № 835 у загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних училищах республіки з українською мовою навчання на уроках російської мови і літератури проводиться поділ класів (Каганов, 2019: 72). Дане нововведення запроваджувалося з метою кращого засвоєння учнями навчального матеріалу.

Міністерство освіти УРСР звернулося до Ради Міністрів УРСР з пропозицією здійснити відповідний поділ класів на підгрупи у міських школах

з угорською та молдавською мовами викладання. Аргументом до даного рішення слугувала відсутність російськомовного середовища у даному регіоні, що погіршувало навчальні показники у національних школах. Зазначивши, що в УРСР функціонує 28 шкіл міського типу з угорською та молдавською мовою навчання, які включають 204 класи учнів, що потребують поділу на окремі підгрупи при вивченні російської мови. У Закарпатській області таких шкіл 17, класів – 127; у Чернівецькій – шкіл 9, класів – 66; в Одеській області – 2 школи та 10 класів. Відповідно з'являлася додаткова потреба у висококваліфікованих педагогічних кадрах, яка становила 35 додаткових ставок для вчителів 4–8 класів (Kotsur, Novorodovska, 2022: 146). Саме ж ставлення учнів до уроків російської та національної мови було доволі суперечливим. Беручи до уваги ідеологічну складову шкільної освіти побудовану на принципі виховання «нової радянської людини» та доволі низький статус мови етнічних груп у тогочасному суспільстві, учнівська молодь сприймала її здебільшого як предмет, а не засіб для повсякденної комунікації.

Русифікація національної школи відбувалася через безпосереднє використання шкільних програм та підручників затверджених Міністерством освіти УРСР. Звичайно, варто зважати на ідеологічну складову навчального матеріалу та дотримання курсу на «злиття на нації», який пронизував всі сфери життя радянського громадянина. Зміст шкільних програм для шкіл з угорською та молдавською мовами навчання свідчить про бажання партійної номенклатури схилити учнів до використання російської мови у повсякденному житті (Програми...: 2–3). Ще одним елементом русифікації освітньої сфери було створення підготовчих класів для шкіл з національною мовою викладання. У таких структурних підрозділах працювали вчителі, які досконало володіли російською мовою. Від початку 1973/1974 н. р. у школах з угорською і молдавською мовами навчання планували відкрити 278 таких класів (Наказ Міністра...: 142–143). Крім того, починаючи з 1960-х рр., зростала інтенсивність русифікації у школах з білоруською мовою навчання. Ці тенденції були притаманні для всієї республіки, адже через школи радянська влада намагалася стерти національні особливості різних етнічних груп. Аналізуючи дискурс цього питання В. Новородовський вважає, що таким чином відбувалася асиміляція та акультурація етнічних груп, а російська мова виконувала функцію важливого соціально-інтегративного інструменту (Новородовський,

2020: с. 115–116). Асиміляцію етнічних груп та їхню подальшу русифікацію, компартійне керівництво видавало за добровільне прагнення до вивчення російської мови (Ярмоленко, 2013: 367).

Проте, насправді, етноси були змушені вивчати російську через низку причин: 1) перспективу кар'єрного зростання при досконалому володінні російською мовою; 2) збільшення кількості шкіл з російською мовою викладання та відповідно зменшення шкіл у яких навчання проходило мовами етнічних груп, що проживали на території УРСР; 3) потреба адаптації до нових реалій авторитарного суспільства; 4) стирання морфологічних та лексикологічних відмінностей, та відповідно, виникнення проблеми двомовності, що досить гостро простежується під час аналізу мовної ситуації у незалежній Українській державі.

Сам процес реформування радянської школи 1964–1984-х рр. Л. Березівська поділяє на два етапи: I (1964–1970-ті роки) – державне реформування змісту шкільної освіти в руслі стимулювання педагогічних та психологічних досліджень; II (1970–1984-ті роки) – посилення ідеологічної складової шкільної освіти та наростання стагнаційних явищ. У досліджуваній період на території УРСР сформувалася єдина державна система шкільної освіти, яка регламентувала навчання учнів у 3-річній початковій школі, 8-річній школі, 10-річній загальноосвітній трудовій політехнічній середній школі, санаторно-лісних та шкільних інтернатах (Березівська, 2011: 4). Характеризуючи процес реформування освіти, розглянемо його мету. Звісно вона передбачала оптимізацію навчання та удосконалення методики викладання освітніх компонентів. Проте, у радянській освіті існувала прихована мета – виховання нового покоління у руслі інтернаціоналізму, а отже і сприяння асиміляції різних народів.

Наслідки русифікації шкільної освіти 1960–1980-х рр. досить відчутні на сучасному етапі державотворення. У досліджуваній період відбулося формування людини з радянською ідентичністю (*русифіковане населення, яке не сприймало державотворення України, вважало себе громадянами Радянського Союзу, а розпад СРСР значною трагедією – прим. автора*). Це категорія людей, яка намагалася зберегти радянську «гібридну» ідентичність та сприймала будь-які спроби розвитку української мовно-культурної спадщини, як елементи дерусифікації населення (Новородовський, 2018: 147). Російські спецслужби ще з 1991 р. використовували цю категорію населення для дестабілізації політичної ситуації в Україні. З 2000-х рр., за підтримки місцевих

чиновників та проросійських організацій, відбувалося викорінення з історії південних і східних областей всього українського, що в подальшому стало підґрунтям для поширення ідеї «русского мира» (Новородовський, 2019). Зауважимо, що росія прикривала власні імперські амбіції на пострадянському просторі захистом прав російськомовного населення. Відповідно, вона виправдовувала агресію проти України саме мовним питанням.

Нині, у період піднесення громадянської ідентичності, суспільство починає усвідомлювати негативні наслідки русифікації радянського періоду, особливо у науково-освітній сфері. Сучасні освітні процеси, побудовані на демократичних принципах, з одного боку, дозволяють національним меншинам України навчатися рідною мовою, а з іншого – створюють всі умови для розвитку української, як державної. Прийняті Закони України «Про освіту» (2017 р.) і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.), попри публічний дискурс, побудовані на демократичних засадах і не мають положень, які дискримінують мови національних меншин, зокрема в освітній сфері. Надалі важливо розробити концептуальні засади збалансованої мовної політики, що дозволить у майбутньому уникнути

маніпуляцій з цього питання. У першу чергу, мовне законодавство має враховувати національні й історичні особливості етнополітичного розвитку України. Особливо, дане питання є актуальним, зважаючи на історичний досвід і сучасні світоглядні реалії.

Таким чином, внаслідок цілеспрямованої політики русифікації та поширення тенденції до стагнаційних явищ у радянському суспільстві, особливо в освітній сфері, проблема двомовності населення постала досить гостро. Як штучно створений елемент всесоюзної комунікації, російська мова займала домінуючі позиції у тогочасному соціумі. Українській та мові етнічних меншин, відводилася другорядна роль, попри те, що українці продовжували вважатися титульною нацією УРСР.

Русифікація мережі шкільної освіти сприяла безперешкодному поширенню основ комуністичної ідеології серед підростаючого покоління республіки. Заангажованість освітнього сегменту дозволяла контролювати всі сфери життєдіяльності радянської школи. Така тенденція простежується під час аналізу нормативно-правових актів, які видавалися в УРСР в означений період та дозволяє нам здійснити ґрунтовний аналіз мережі початкової та середньої освіти, в тому числі серед етнічних меншин Радянського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kotsur V., Novorodovska N. Legal and regulatory settlement of the language issue in the Soviet Ukraine (1964–1985): scientific and educational aspect. *East European Historical Bulletin*. 2022. P. 142–151.
2. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. Вип. 1. С. 44–48.
3. Гавриленко Т. Державна політика щодо організації початкової освіти в Українській РСР (1964–1984 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2014. Вип. 120. С. 92–96.
4. Каганов Ю. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). *Грані*. 2018. Т. 21. № 1. С. 63–77.
5. Молоткіна В. Особливості мовної політики радянської влади в Україні: соціокультурний аспект. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав, 2022. Вип. 15. С. 82–105.
6. Наказ Міністра освіти Української РСР № 42 «Про відкриття підготовчих класів у загальноосвітніх школах з угорською і молдавською мовами навчання Української РСР» від 28 лютого 1973 р. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8553. Арк. 142–143.
7. Новородовська Н. Науково-освітні процеси на території УРСР у 1960-1980-х рр. через призму соціокультурних змін у мовній сфері. *Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 16–24.
8. Новородовський В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 145–151.
9. Новородовський В. Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010–2014 рр.). *Молодий вчений*. 2019. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/2/88.pdf>
10. Новородовський В. Національні меншини в політичному просторі України (1945–1991): науковий дискурс: монографія. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 152 с.
11. Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 128–146.
12. Программы для 4–10 классов школ УССР с венгерскими и молдавскими языками обучения. Русский язык. ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8880. Арк. 2–3.
13. Ткаченко В. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959–2013 рр.). Дис. канд. пед. наук. За спец.: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Херсон, Тернопіль, 2019. 278 с.

14. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40–80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 3 (65). С. 365–377.

REFERENCES

1. Kotsur V., Novorodovska N. Legal and regulatory settlement of the language issue in the Soviet Ukraine (1964 – 1985): scientific and educational aspect. *East European Historical Bulletin*. 2022. P. 142–151.
2. Bereziv's'ka L. Periodyzatsiya reformuvannya shkil'noyi osvity v Ukrayini za radyans'koyi doby (1919–1991) [Periodization of school education reform in Ukraine during the Soviet era (1919–1991)]. *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh*. 2011. Vyp. 1. S. 44–48.
3. Havrylenko T. Derzhavna polityka shchodo orhanizatsiyi pochatkovoyi osvity v Ukrayins'kiy RSR (1964–1984 rr.) [State policy regarding the organization of primary education in the Ukrainian SSR (1964–1984)]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky*. 2014. Vyp. 120. S. 92–96.
4. Kahanov Yu. «Dity – maybutni budivnychi komunizmu»: ideolohichna kazuyistyka shkil'noyi osvity v Ukrayini (1950-ti – 1991 rr.) [«Children are the future builders of communism»: ideological casuistry of school education in Ukraine (1950s – 1991)]. *Hrani*. 2018. T. 21. № 1. S. 63–77.
5. Molotkina V. Osoblyvosti movnoyi polityky radyans'koyi vlady v Ukrayini: sotsiokul'turnyy aspekt [Peculiarities of the language policy of the Soviet government in Ukraine: sociocultural aspect]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*. Pereyaslav, 2022. Vyp. 15. S. 82–105.
6. Nakaz Ministra osvity Ukrayins'koyi RSR № 42 «Pro vidkryttya pidhotovchyykh klasiv u zahal'noosvitnikh shkolakh z uhors'koyu i moldavs'koyu movamy navchannya Ukrayins'koyi RSR» vid 28 lyutoho 1973 r. [Order of the Minister of Education of the Ukrainian SSR No. 42 «On the opening of preparatory classes in secondary schools with Hungarian and Moldavian languages of study of the Ukrainian SSR» dated February 28, 1973.]. *TsDAVOVU*. F. 166. Op. 15. Spr. 8553. Ark. 142–143.
7. Novorodovs'ka N. Naukovo-osvitni protsesy na terytoriyi URSR u 1960-1980-kh rr. cherez pryzmu sotsiokul'turnykh zmin u movniy sferi [Scientific and educational processes on the territory of the Ukrainian SSR in the 1960s-1980s through the prism of sociocultural changes in the linguistic sphere]. *Chasopys ukrayins'koyi istoriyi / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura*. Kyiv, 2020. Vyp. 41. S. 16–24.
8. Novorodovs'kyy V. Etnomovnyy faktor dezintehratsiynykh protsesiv v Ukrayini u pohlyadakh naukovtsiv z Yevropy ta SShA [Ethnolinguistic factor of disintegration processes in Ukraine in the views of scientists from Europe and the USA]. *Suchasna humanitarystyka: zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi, 13 zhovtnya 2018 r.* Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy (Kyiv. obl.), 2018. Vyp. 9. S. 145–151.
9. Novorodovs'kyy V. Movnyy chynnyk etnopolitychnoyi destabilizatsiyi v Ukrayini (2010–2014 rr.) [The Language factor of ethno-political destabilization in Ukraine (2010–2014)]. *Molodyy vchenyy*. 2019. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/2/88.pdf>
10. Novorodovs'kyy V. Natsional'ni menshyny v politychnomu prostori Ukrayiny (1945–1991): naukovyy diskurs: monohrafiya [National minorities in the political space of Ukraine 1945–1991: scientific discourse: monograph]. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2020. 152 s.
11. Parakhina M. Osoblyvosti rusyfikatsiyi v URSR u druhiy polovyni 1950 – pershiy polovyni 1960-kh rr. (z istoriyi movnoyi problemy) [Peculiarities of Russification in the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – the first half of the 1960s (from the history of the language problem)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 2014. № 4. S. 128–146.
12. Programmi dlya 4–10 klassov shkol USSR s vengerskimi i moldavskimi yazikami obucheniya. Russkii yazik [Programs for grades 4-10 of Ukrainian SSR schools with Hungarian and Moldavian languages of study. Russian language.]. *TsDAVOVU*. F. 166. Op. 15. Spr. 8880. Ark. 2–3.
13. Tkachenko V. Tendentsiyi rozvytku shkil'noyi movnoyi osvity v Ukrayini (1959–2013 rr.) [Trends in the development of school language education in Ukraine (1959–2013)]. *Dys. kand. ped. nauk. Za spets.: 13.00.01 – Zahal'na pedahohika ta istoriya pedahohiky*. Kherson, Ternopil', 2019. 278 s.
14. Yarmolenko M. Movna polityka URSR u 40-80-kh rr. XX stolittya [Language policy of the Ukrainian SSR in the 40s–80s of the 20th century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny*. Kyiv, 2013. Vyp. 3 (65). S. 365–377.